

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

An "Alexander Geste" in a Parma MS /
"מעשה אלכסנדרוס" לפי כתב-יד פארמה

Author(s): דוד פלוסר and David Flusser

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 165-184 (כרך חוברת) טבת תשי"ז

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23588648>

Accessed: 28-08-2017 18:30 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

"מעשה אלכסנדרוס" לפי כתב־יד פארמה

מאת דוד פלוסר

[א]

מאמר זה דן בתגלית תרגום מיוונית לעברית שנשתמר בכתב־יד רוסי מס' 1087 שבפארמה¹. לתרגום עברי זה נודעת חשיבות יתרה, כיוון שהוא מילולי, ומשום כך אפשר ללמוד ממנו על הנוסח היווני של החיבורים שהיו בידי המתרגם או המתרגמים. התרגום כולל נוסח עברי של שלושה חיבורים יווניים: (א) הרומאן היווני על אלכסנדרוס מקדון (פסיבדו־קאליסתנס), שתורגם מן הנוסח המקורי ולא מן העיבודים הביזאנטיים המאוחרים; (ב) כרוניקה ביזאנטית בלתי־ידועה המספרת על תולדות העולם מימי אלכסנדרוס ועד מלוך אוגוסטוס קיסר. אמנם, כרוניקה זו מבוססת על החיבור הכרוניסטי של אב־הכנסייה אבסביוס, אולם מחברה היווני הכניס לתוכה, נוסף על כך, ידיעות היסטוריות בעלות ערך רב ואף עובדות, שאינן נמצאות בשום מקור אחר; (ג) בסוף החיבור העברי נשתמר סיום תרגום עברי של הספר על הבראהמאנים לפאלאדיוס.

הנוסח העברי של שני החיבורים הראשונים נשתמר גם כאינטרפולאציה בכ"י אחד של נוסח א. בנוסח ב ובנוסח ג של ספר יוסיפון², אולם האינטרפולאטור שיבש את הנוסח במידה כה מרובה, עד שאפשר לעמוד על טיב החיבור כמעט רק מתוך הנוסח שבכתב־יד פארמה.

ספר יוסיפון, שתוכנו העיקרי תולדות ישראל בימי בית שני, חובר באיטליה הדרומית בשנת 953. באותם הנוסחים מנוסחי ספר יוסיפון, בהם נמצאת האינטרפולאציה, הוכנסה שם אחרי הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים ועל עניין השומרונים ולפני הסיפור על כיבושי אלכסנדרוס ומותו; היא מפסיקה אפוא את הסיפור המקורי על אלכסנדרוס, היות והיא מגיעה עד תקופת אוגוסטוס. כדי ליישב את הקושי הזה, מוסיף הנוסח הכולל את האינטרפולאציה את המלים "...ושכתבנו למעלה כי אלכסנדרוס הלך על דריוש למלחמה..." לפני הסיפור על כיבושי אלכסנדרוס ומותו.

מתי הוכנסה האינטרפולאציה (שנקרא לה להלן "אינטרפולאציה א") אל תוך הנוסח של יוסיפון? היא נמצאת כבר בתרגום העברי של ספר יוסיפון, אולם עד עכשיו אי־אפשר לקבוע מתי נעשה תרגום זה⁴. אפשר לקבוע בוודאות שאינטרפולאציה א הוכנסה אל תוך

1. עיין MSS Codices Hebr. Bibl. J. B. De Rossi, עמ' 55—56. הנוסח המלא של התרגום עתיד להופיע כנספח להוצאה ביקורתית של ספר יוסיפון.

2. עיין דוד פלוסר, מחבר ספר יוסיפון, דמותו ותקופתו, ציון יח, ירושלים תשי"ג, עמ' 110. הערה 4.

3. עיין המאמר הנזכר בהערה הקודמת.

4. עיין פלוסר, שם, עמ' 110. הערה 1.

ספר יוסיפון לא יאוחר משנת 1148. כיוון שיהודה הדסי רומז בספרו "אשכול הכופר" (שהתחיל בכתיבתו בשנת 1145), פרק מג. לנפלאות אשר ראה אלכסנדרוס, הכתובים על ספר יוסף בן-גוריון.⁵

אינטרפולאציה א פותחת בסיפור על מעשה פיליפוס אבי אלכסנדרוס, וכן גם כ"י פארמה; המתרגם העברי דילג אפוא על התחלת הרומאן היווני שתרגם. סיבת הדילוג נעוצה כנראה בכך, שתחילת הרומאן היווני מוקדשת ברובה לאגדת נקטניבוס הקוסם שרימה את אשת פיליפוס בכשפיו. סיפור זה, הרחוק בתוכנו ממוסר היהדות וממדות ישראל, לא נראה למתרגם כמתקבל על הדעת ועל הלב. דעה אחרת היתה, כנראה, לאחד ממעתיקי ספר יוסיפון בימי-הביניים. לפניו היה נוסח הספר הכולל כבר את אינטרפולאציה א והוא נוכח לדעת, שבטופס שלו חסר הסיפור על לידת אלכסנדרוס ונעוריו — לכן החליט לתקן את המעוות והוסיף לפני אינטרפולאציה א את אינטרפולאציה ב. המספרת על תחילת חייו של אלכסנדרוס עד מות אביו. קיימים אפוא שלושה שלבים של התפתחות בספר יוסיפון: (א) יש כתב-יד בהם עדיין אין שום אינטרפולאציה; (ב) שני כתב-יד (כתב-יד קאופמן וכתב-יד וואטיקאן 408) והתרגום הערבי של ספר יוסיפון נמצאת בהם אינטרפולאציה א; (ג) בהוצאת מאנטובה ובנוסח ג נוספה אינטרפולאציה ב לפני אינטרפולאציה א. בעיבוד זה של ספר יוסיפון כבר השתמש אברהם אבן דאוד בחיבורו "סדר הקבלה".⁶ חיבור זה חיבר בשנת 1160/1, ומכאן יש להניח, שאינטרפולאציה ב הוכנסה אל ספר יוסיפון כבר לפני תאריך זה.

מה טיבה של אינטרפולאציה ב ומה מקורה? כבר קבעו החוקרים,⁷ שאינטרפולאציה ב היא תרגום עברי של הנוסח הלאטיני (*Historia de preliis*) של הרומאן בצורה מעובדת (²). כפי שמעידה צורת השמות, לא תורגם התרגום העברי במישרים מלאטינית, אלא קדם לו תרגום ערבי. לפי ידיעותינו על תרבות ימי-הביניים אפשר היה שיעשה תרגום מלאטינית לערבית באיטליה הדרומית או בספרד, והאפשרות השנייה נראית לי יותר. ספרד היתה גם הארץ הקלאסית לתרגומים מערבית לעברית, ולכן נראה לי, ששם בוצע אף השלב השני של התרגום. היות ואינטרפולאציה ב מהווה תרגום בעקיפים מתרגום לאטיני, שאף הוא פרי של שני עיבודים, אין לה שום ערך בחקירת הנוסח היווני של הרומאן על אלכסנדרוס.

מכאן נובעת גם קביעת זמן חיבורו של הנוסח הלאטיני ² של הרומאן על אלכסנדרוס. כבר ראינו, שהוכנסה אינטרפולאציה ב אל תוך ספר יוסיפון לא מאוחר משנת 1160/1, ומכאן שהנוסח הלאטיני ² חובר, כנראה, עוד במאה האחת-עשרה, שהרי אינטרפולאציה ב,

5. M. Steinschneider, *Zur Alexandersage*, HB, ט, עמ' 13—19, 44—53.

6. עיין מאמרי, כנ"ל בהערה 4.

7. באחרונה L. Wallach, *Quellenkritische Studien zum hebr. Josippon*, MGWJ.

פב, 1938, עמ' 190—198, ועיין הספרות שם. עיין גם להלן, הערה 33.

כפי שנראה להלן, נלקחה מנוסח אחד מוכן. נוסח זה הוא תרגום עברי של נוסח ערבי, שהוא תרגום מלאטינית. עד שעבר הספר את כל השלבים האלה עברו בוודאי יותר משישים שנה. מצד שני, אין להקדים את התהוות נוסח ²ן של הרומאן למאה האחת-עשרה. התרגום הלאטיני מיוונית נעשה על-ידי הכומר ליאו בין שנות 951–969, בקירוב⁸, והעיבוד של הספר, הנקרא בפי החוקרים ¹ן, היה קיים כבר במאה האחת-עשרה⁹. מחקירתנו נובע, שאף נוסח ²ן המבוסס עליו חובר עוד במאה האחת-עשרה, ולא, כפי שחשבו החוקרים, במאה השתים-עשרה.

נחזור לאינטרפולאציה ב שבכמה נוסחות של ספר יוסיפון, המספרת על ימי נעוריו של אלכסנדרוס, ונשאל: כלום חוברה אינטרפולאציה זו על-ידי זה שהכניסה לתוך יוסיפון או שמא השתמש בחיבור שהיה מונח לפניו? אם חתאמת השערות השנייה, נשאל, אם הוכנס חיבור זה אל תוך יוסיפון בשלמותו או שמא סיפר החיבור על חיי אלכסנדרוס מלידתו ועד מותו, וזה שהכניס את אינטרפולאציה ב לקח ממנו רק את החלק המשלים את המסופר באינטרפולאציה א?

מלבד אינטרפולאציה ב שבספר יוסיפון נשתמרו שני כתב־יד עבריים הכוללים את תולדות אלכסנדרוס. כתב־יד אלה תורגמו מערבית לעברית. ישראל לוי, בהוצאת הטכסטים האלה¹⁰, קבע, ששניהם מהווים תרגום של אותו נוסח ערבי אבוד, המונח ביסודה של אינטרפולאציה ב ביוסיפון. אחד משני כתב־יד אלה הוא כתב־יד פאריס, ובו בחר לוי כיסוד להוצאתו. יש להצטער, שלא נתן ישראל לוי את כל הטכסט של כתב־היד השני, כתב־יד לונדון, אלא הסתפק בתיאורו במבוא ובדוגמות בהערות. אולם אף הידיעות שהוא מוסר במבוא מספיקות לפתור את בעית אינטרפולאציה ב שביוסיפון. לוי כותב (עמ' VI של המבוא) על כתב־יד לונדון: "מראשית הספר עד סוף דף 8. הערה 4 (של הוצאת לוי) דומה (כתב־יד לונדון) לכתב־יד שלנו (פאריס) בעניינים, אך בסגנון שונה לשונו ממנו ודומה ליוסיפון, ויש בו גם מאמרים, המתנגדים לנוסחתנו ומתאחדים עם זו של יוסיפון. מדף זה עד דף 31 (של הוצאת לוי) אין לו שום דמיון עם יוסיפון וגם בסגנון שונה לשונו מנוסחתנו (כלומר: מכתב־יד פאריס), אבל הוא דומה לה בסידור העניינים ובתבניתם, ומדף 31 ועד סוף הספר – חוץ לקצת מקומות – דומה לה גם בלשונו". לדעתי, אפשר לפתור את בעית הרכבו של כתב־יד לונדון בנקל, אם נניח, שלפני סופרו (או לפני אחד מאבותיו) היו שני תרגומים עבריים שונים של אותו המקור הערבי האבוד. אחד הוא התרגום שהשתמר בכתב־יד פאריס והשני הוא התרגום שתחילתו נשתמרה כאינטרפולאציה ב בספר יוסיפון. כתב־היד של הנוסח השני הזה, שהיה בידי של הסופר, לא היה שלם, ולכן השלים הסופר את ספרו (עמ' 31 של הוצאת לוי) לפי התרגום, שנשתמר גם בכתב־יד

8. Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo, Fr. Pfister, עמ' 8.

9. פפיסטר, שם, עמ' 16.

10. ישראל לוי, ספר תולדות אלכסנדר, קובץ על-יד, שנה ב, עמ' x.

פאריס¹¹. רק החלק הראשון של הנוסח (הבלתי שלם) שהיה בידי סופר כתב-יד לונדון מתאים ליוסיפון, והבדיקה הראתה, שחלק זה מתאים בדיוק בהיקפו לאינטרפולאציה ב שבייסיפון. מטבעם של הדברים שההמשך שבכתב-יד לונדון (מדף 8 עד דף 31 של הוצאת לוי) אינו יכול להתאים ליוסיפון ולכתב-יד פאריס כאחד. הרי כתב-יד פאריס מבוסס על תרגום אחר וביוסיפון מתחילה מנקודה זו אינטרפולאציה א, שהיא לא תרגום מערבית, אלא מיוונית.

כמו-כן נובע מן האמור למעלה שלא חוברה אינטרפולאציה ב שבייסיפון על-ידי האינטרפולאטור ושהיא לא כללה בכתב-היד שלו רק את הסיפור על ימי נעוריו של אלכסנדרוס. בידי האינטרפולאטור היה אותו תרגום, שנשתמר בצורה בלתי-שלמה בכתב-יד לונדון. האינטרפולאטור של ספר יוסיפון הוסיף מתוך תרגום זה את הקטע הדן בלידת אלכסנדרוס ובילדותו עד מות פיליפוס אביו, כדי להשלים את הסיפור, שהתחיל בנוסח של יוסיפון שהיה לפניו באינטרפולאציה א במות פיליפוס.

כתב-יד לונדון של "תולדות אלכסנדרוס" מסתיים במלים: "נשלם זה הספר והעתיקו החכם על סודות המציאות והחכמה ר' שמואל ב"ר יהודה אבן תבון וצ"ל מרמון ספרד והעתיקו בזמן אשר העתיק ספר המורה, אשר לא יסולה בכתם אופיר. וזה הספר נמצא ביד קצת אנשים בהעתקת אחריו והוא משובש מאד כי הוא העתיקו מלשון והמעתיק השלם העתיקו מלשון הגרי ללשון עברי. תהי משכורתו שלמה". מכאן מסיק ישראל לוי, שמחבר כתב-יד לונדון של "תולדות אלכסנדרוס" הוא שמואל אבן תבון; אולם לפי העובדות שאספנו נראה דבר זה כבלתי-אפשרי. גם אם נתייחס להערה הנ"ל בכובד ראש, הרי היה שמואל אבן תבון מתרגם ולא סופר המעתיק כתב-יד. מחברו של כתב-יד לונדון היה סופר, שהשלים כתב-יד בלתי-שלם על-ידי נוסח אחר שהיה בידי. שמואל אבן תבון יכול היה אפוא להיות רק מתרגם אחד משני התרגומים העבריים מערבית לעברית על תולדות אלכסנדרוס. הוא לא היה יכול להיות, לדעתנו, המתרגם, שחיבר את הנוסח הנמצא באופן בלתי-שלם בכתב-יד לונדון והתחלתו באינטרפולאציה ב ביוסיפון, היות וכבר היה נוסח זה קיים לפני שנת 1160, בה הוכנסה התחלתו לספר יוסיפון (שמואל אבן תבון חי בין השנים 1150 ל-1230 בערך). הוא יכול היה להיות רק מתרגמו של הנוסח, שנשתמר בשלמות בכתב-יד פאריס וסופו גם בכתב-יד לונדון. ה"מחבר" של כתב-יד זה היה יכול להעתיק את ההערה מתוך כתב-היד השני, בו השלים את הנוסח הבלתי-שלם שהיה בידו. אמנם יש לציין, שההערה על שמואל אבן תבון אינה נמצאת בכתב-יד פאריס, ועובדה זו, כמו העובדה ששאר הידיעות הנמצאות בהערה הנ"ל אינן מדויקות, מחלישה במקצת את הוודאות, שאכן תרגום זה הוא פרי עטו של אותו מלומד מפורסם.

11. ישראל לוי משער השערה אחרת (עמ' X): "אחר שכלה מתרגם כ"י לונדון פעלו בשני החלקים הראשונים מצא כ"י פאריס ובראותו שהוא גם כן העתיק תולדות אלכסנדרוס חשב בלבו להביא בספרו את השאר מכ"י זה והוסיף מדיליה מאמרים אחדים פרפראות לחיבורו..."

נסכם אפוא: ספר יוסיפון (חובר בשנת 953 לסה"נ), המספר את תולדות ישראל והעולם בימי בית שני, מוסר, כמובן, גם סיפורים אחדים על אלכסנדרוס מקדון, אך החומר הלקוח מן הרומאן על אלכסנדרוס לא היה כלול בתוכו עד שהכניס סופר מן הסופרים (לפני שנת 1148) לתוך הספר את אינטרפולאציה א, המספרת את מעשי אלכסנדרוס ממות אביו ואילך ואת תולדות העולם ממות אלכסנדרוס עד אוגוסטוס קיסר. הסופר הגניב לתוך יוסיפון חיבור קטן, שנשתמר בצורה עצמאית בכתב־יד פארמה. לפני שנת 1160/1 הכניס סופר אחר לתוך יוסיפון (לפני אינטרפולאציה א) קטע, המתאר את לידת אלכסנדרוס ואת ימי נעוריו עד מות פיליפוס (אינטרפולאציה ב). אף אינטרפולאציה זו אינה פרי עטו של המגניב, אלא תרגום עברי מערבית. חלק גדול מתרגום זה נשתמר באופן עצמאי בכתב־יד לונדון של תולדות אלכסנדרוס.

[ב]

כתב־יד פארמה, שלפי צורת הכתב נכתב במאה הארבע־עשרה, כולל חיבורים עבריים שונים וביניהם גם חיבור בשם "מעשה אלכסנדרוס". חיבור זה כלל 9 דפים, אולם הדף החמישי אבד מכתב־היד שלפנינו. באמצע שורה 2 של העמוד האחרון סימן הסופר על־ידי שש נקודות לאקונה, ובשוליים העיר: "כ"נ שהנה חסר הרבה". מכאן יש ללמוד, שכתב־היד בו השתמש הסופר היה לקוי במקום אחד, וכנראה חסרו בו כמה דפים. הסופר העתיק את כתב־היד בנאמנות רבה מאוד ואף כתב־ידו היה מצוין, כפי שמעיד ניקוד כמה מלים יווניות, למשל: דִּיךָא (δαίδα), בוקיפלוֹן (Boukaíphalon — כתיב יווני עממי), פֶּסְרֶס (שם העיר ביוון), וכדומה.

החיבור שבכתב־יד פארמה כלל את אינטרפולאציה א שביוסיפון כמעט בשלמותה — רק שורותיה האחרונות אבדו בלאקונה הנזכרת למעלה. אחרי הלאקונה נמשך כתב־היד ומביא את סיומו של חיבור אחד על הבראהמאנים, הוא החיבור היווני על שם פאלאדיוס (9 שורות בערך), ויש להניח, שהיה חיבור זה בשלמותו בכתב־יד זה. החיבור "מעשה אלכסנדרוס" מסתיים באגדת אלכסנדרוס מתוך התלמוד הבבלי (תמיד לב, ב) בנוסח מעניין, הדומה לזה שב"שיטה מקובצת".

כתב־יד פארמה מגלה לנו, בין השאר, שהיה קיים תרגום עברי של החיבור היווני על הבראהמאנים שעל־שם פאלאדיוס. פאלאדיוס¹², נזיר והגמון נוצרי שחי במאות הרביעית והחמישית, מפורסם בייחוד כמחברו של הספר Δαυσιακή ιστορία, המספר על חיי הנזירים המתבודדים במצרים. הוא חיבר גם חיבור קטן על הבראהמאנים (Περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας ἐθνῶν καὶ τῶν Βραγμάνων). חיבור זה נשתמר גם בכתב־יד יווני (A) של רומאן אלכסנדרוס. סופר כתב־היד הכניסו לאמצע סיפורו (III, 7—16). חיבור זה אינו אחיד. חלקו הראשון (III,

12. עיין RE, ערך Palladios.

7—10) כולל איגרת על הודו והבראהמאנים, ובה ידיעות מפי המחבר וידיעות בשם מלומד מעיר תיבטי שבמצרים. בשתי ההוצאות הראשונות נקרא רק חלק זה על שם פאלאדיוס. מכאן אפשר לשער, שאולי רק חלק זה הוא חיבורו המקורי של פאלאדיוס. השערה זו מתקרבת לוודאות על-ידי כך, שבתרגום העברי שבכתב-יד פארמה נכלל רק החלק הזה של החיבור, כפי שאפשר לראות מסופו שנשתמר. הנוסח העברי מסתיים במשפט: "זה דרך ברגמני במולדתם וברייתם כדברי אלכסנדרוס מפי תביאוס". השם האחרון אינו אלא מלת Θηβαῖος, כלומר: איש תיבטי, שהיה, כפי שראינו, מקורו של החלק הראשון של חיבורנו. בגלל חוסר חומר על הנושא ובגלל מיעוט השורות שנשתמרו בתרגום העברי, עלינו להסתפק בסקירה ראשונה זו. אין, למשל, לקבוע בינתיים בוודאות, אם תורגם החיבור לעברית מיוונית או מאחד משלושת תרגומיו הלאטיניים¹². אולם היות והתרגום העברי כלל רק את החלק הראשון, המצוין בהוצאות הראשונות של הטכסט היווני כדברי פאלאדיוס, יש להניח, שנעשה התרגום מן המקור היווני.

החיבור ששמו "מעשה אלכסנדרוס", הכלול בכתב-יד פארמה, היה מורכב אפוא משני חלקים בלתי-תלויים זה בזה: הסיפור על אלכסנדרוס עם נספח על תולדות העולם עד אוגוסטוס והחיבור הקטן של פאלאדיוס על הבראהמאנים. חיבור שני זה לא הובלע על-ידי האינטרפולאטור בתוך ספר יוסיפון.

נשאלת השאלה, אם תורגם חיבורו של פאלאדיוס על-ידי המתרגם שתרגם את סיפור אלכסנדרוס, או שמא תורגם על-ידי מתרגם אחר וצורף אליו בתקופה מן התקופות. מתקבל על הדעת, שאותו מתרגם תרגם אף את חיבורו של פאלאדיוס, והאינטרפולאטור של יוסיפון דילג על חיבור זה, כנראה מפני שחשב שאין בו חשיבות היסטורית ושירחק תיאור חיי הבראהמאנים את הקוראים מעיקר העניין, סיפור תולדות ישראל והעולם בימי בית שני. לפני שנדון על אופיו של "מעשה אלכסנדרוס" עלינו להוכיח ולהראות, שהנוסח הנמצא בכתב-יד פארמה אינו קטע מתוך יוסיפון, אלא המייצג היחיד, הידוע עד עתה, של נוסח החיבור בצורתו הבלתי-מעובדת על-ידי האינטרפולאטור. הדוגמות הבאות עשויות להוכיח, ששינה האינטרפולאטור את סגנון המקור והשמיט חלקים מתוך הנוסח שהיה בידו:

כתב-יד פארמה	יוסיפון
וילך במקום אחר וימצא כל הארץ היא חול,	ועוד מצא במקום אחר חול הרבה,
וירא שם חיות כחמור יער הוא ערוד,	וירא שם חיות כחמור יער הוא ערוד
ואורכם חמשה אמות ושש עינים להם,	ואורכם חמש אמות ושש עינים להם
ולא היו רואים כי אם בשתי עינים.	ולא ראו כי אם בשתי עינים.

13. שניים מהם היו בידו: האחד, על-שם אמברוסיוס, הודפס בהוצאת מילר של הרומאן היווני על אלכסנדרוס; השני נתפרסם על-ידי Fr. Pfister, בספרו Kleine Texte zum Alexander-roman, היידלברג 1910.

וילך במקום אחר וימצא אנשים ולא היה להם ראש ועיניהם ופיהם היו בחוזה שלהם והיו מדברים בלשון בני אדם והיו אוכלים דגים והיו מלקטים מן החול ומן ¹⁴ הארץ איטנא ¹⁵ הנאכלים במקומינו ¹⁶ ומשקל לכל אחד שלשים ליט',	וילך במקום אחר וימצא אנשים ולא היה להם ראש ועיניהם ופיהם היו בחוזה שלהם והיו מדברים בלשון בני אדם והיו אוכלים דגים ומלקטים מן החול ומן ¹⁴ הארץ איטנא ¹⁵ הנאכלים במקומינו ¹⁶ ומשקל לכל אחד שלשים ליט',
וירא סרטנים גדולים כספינות וילך משם דרך המדבר ויבוא עד ים ולא ראה לא עוף ולא חיה כי אם ארץ ושמים בלבד.	וירא סרטנים גדולים כספינות וילך משם דרך המדבר ויבוא עד ים ולא ראה לא עוף ולא חיה כי אם ארץ ושמים בלבד.
ויבוא בספינה ויבוא ¹⁷ באי אחד והאי קרוב לארץ ¹⁸ ,	ויבוא בספינה ויבוא ¹⁷ באי אחד והאי קרוב לארץ ¹⁸ ,
וישמע מדברים בלשון בני אדם והם יוונים והמדברים לא היה רואה	וישמע מדברים בלשון בני אדם והיו יוונים והמדברים לא היה רואה
וילך משם אל אוקסידרקס לראות חכמי יושביה כי הם חכמים למאד והם ערומים בלא בגד	ויהפוך אלכסנדרוס ללכת משם אל אוקסידרקס — לא ¹⁹ להלחם עם יושבי הארץ כי אם לראות את החכמים היושבים שם והם חכמים למאד ועירומים הם בלא בגד ועל כן ²⁰ נקראו בלשון יוונים גימנוסופיסטס והם שוכנים בסוכות ובמחילות עפר וישמע אלכסנדרוס ויאמר לאיפסולומיאוס קח את עטרת מלכותי ואת בגדיי ותהיה מלך כמוני ועשה בערמה וקראני בשם אחר ואמור: קראו לי את אנטיגנוס מלאך נאמן כמוני! וכאשר אבוא עשה עצמך לספר לי את דברי הנער לפני ואמור לי: מה זאת תתן לי שנעשה על אודות בן המלכה זה?
וילבש איפסולומיאוס לבוש בדמות אלכסנדרוס ויראהו קנדבלוס ויירא שלא יצווה להמיתו.	וילבש איפסולומיאוס לבוש בדמות אלכסנדרוס ויראהו קנדבלוס ויירא שלא יצווה להמיתו.
וירא משם אל אוקסידרקס	ויהפוך אלכסנדרוס ללכת משם אל אוקסידרקס —
לראות חכמי יושביה כי הם חכמים למאד והם ערומים בלא בגד	לא ¹⁹ להלחם עם יושבי הארץ כי אם לראות את החכמים היושבים שם והם חכמים למאד ועירומים הם בלא בגד ועל כן ²⁰ נקראו בלשון יוונים גימנוסופיסטס והם שוכנים בסוכות ובמחילות עפר וישמע אלכסנדרוס ויאמר לאיפסולומיאוס קח את עטרת מלכותי ואת בגדיי ותהיה מלך כמוני ועשה בערמה וקראני בשם אחר ואמור: קראו לי את אנטיגנוס מלאך נאמן כמוני! וכאשר אבוא עשה עצמך לספר לי את דברי הנער לפני ואמור לי: מה זאת תתן לי שנעשה על אודות בן המלכה זה?
והם יושבים בסוכות ובמחילות עפר ויאמר לו אלכסנדר: קח את עטרת מלכותי ואת לבושי והיה תחת מלך כמוני ועשה בערמה וקראני בשם אחר! ויען המשנה ויאמר אעשה כדברך! ויעש כאשר ציווה אלכסנדרוס ויצא המשנה לבוש בגדי מלכות ועטרת על ראשו וכאשר ראהו קנדבלוס וירא מאד שלא יצווה להמיתו.	והם יושבים בסוכות ובמחילות עפר ויאמר לו אלכסנדר: קח את עטרת מלכותי ואת לבושי והיה תחת מלך כמוני ועשה בערמה וקראני בשם אחר! ויען המשנה ויאמר אעשה כדברך! ויעש כאשר ציווה אלכסנדרוס ויצא המשנה לבוש בגדי מלכות ועטרת על ראשו וכאשר ראהו קנדבלוס וירא מאד שלא יצווה להמיתו.

14. הקטע הבא, הנמצא במקור, חסר ביוסיפון. 15. ὄδρα. 16. הוספת המתרגם.
 17. נמצא במקור וחסר ביוסיפון. 18. נמצא במקור וחסר ביוסיפון.
 19. נמצא במקור וחסר ביוסיפון. 20. נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

מדוגמות אלו, ובייחוד מן האחרונה, שבה השמיט האינטרפולאטור את עיקר הסיפור, אפשר לראות, שהנוסח שבכתב־היד של יוסיפון קוצר וסוגנן. היות וכל כתב־היד של יוסיפון מתאימים בנקודות אלו, יש להניח, שהנוסח הנמצא בכתב־יד פארמה אינו קטע מתוך ספר יוסיפון אלא חיבור בלתי־תלוי בו. סמוכים לכך אפשר למצוא בעובדה, שכבר עמדנו עליה למעלה, ש־מעשה אלכסנדרוס²¹, החסר בכתב־היד המעולים של יוסיפון, הוכנס לתוכו בזמן מן הזמנים והוא נמצא בכתב־יד פארמה בצורה בלתי־מעובדת ושלמה יותר.

"מעשה אלכסנדרוס" חובר לכל המאוחר בשנת 1148, שבה כבר מצאוי יהודה הדסי בתוך ספר יוסיפון. האם חובר חיבור זה אחרי ספר יוסיפון? בחלק השני של החיבור, שהוא תרגום של כרוניקה ביזאנטית, מסופר: "ובקל־ד לאולימפידוס היה יוסיפוס היהודי וכתב הספרים"²². האינטרפולאטור של יוסיפון שינה את ספת המשפט וכתב במקומה: "יוסיפוס היהודי הוא יוסף בן גוריון הכהן הגדול וכתב ספר מלחמה". כיוון שבנוסח המקורי לא מדובר על יוסף בן גוריון, יכול להיות, ואף מתקבל על הדעת, שהכתוב רומז ליוסיפוס עצמו ולא למעבדו העברי המאוחר. מכאן, שאין לנו שום הוכחה שחובר "מעשה אלכסנדרוס" אחרי ספר יוסיפון. אין לנו שום ידיעה נוספת על זמן חיבור "מעשה אלכסנדרוס" פרט לעובדה, שכבר הכרוניקה הביזאנטית, המהווה את חלקו השני של החיבור, מתבססת על הכרוניקה של אבסביוס. יש להניח אפוא, שחובר החיבור העברי לפני שנת 1148 וכנראה במאות האחרונות של האלף הראשון או בתחילת האלף השני. כפי שנראה עוד, החיבור הוא תרגום מיוונית. הוא נעשה אפוא ביוון או באיטליה הדרומית²³. הידיעה הממשית היחידה (בלתי מספקת לגמרי) על מקום התרגום רמוזה במלים "איטנא (Ἰτνα, כלומר: כמהים) הנאכלים במקומנו".

כאמור, מעשה אלכסנדרוס שבכתב־יד פארמה מתחלק לשני חלקים. החלק הראשון, הוזה לאינטרפולאציה א ביוסיפון, הוא — בצורתו העברית — חיבור אחיד. לאחר שסיפר המחבר את תולדות אלכסנדרוס מוקדון ממות אביו עד מותו שלו (על־פי הנוסח היווני של הרומאן על אלכסנדרוס), הוא ממשיך ומספר על יורשי אלכסנדרוס. רק לאחר שסיפר על התהוות תרגום השבעים מגלה הוא את מקורו ומתחיל למנות את המאורעות לפי האולימפיאדות. עיון והשוואה למה שנשתמר מן הכרוניקה של אבסביוס מראים, שתרגם

21. אבסביוס, שעליו מתבסס כאן מעשה אלכסנדרוס, מדבר על יוסף מבני טוביה ואינו מספר, כמובן, על פעולתו הספרותית של איש זה, אולם ייתכן שכבר הכרוניסטן הביזאנטי בלבד את היוצרות.

22. הביטוי היווני βάρταχοι πῆδοντες (הצפרדעים הקופצות) שבמקור תורגם ב"מעשה אלכסנדרוס" במלת "פרשילונא", ומתקבל על הדעת שציינה מלה זו בפי דוברי המקום מין צפרדעים. מסתבר שוהי צורת הקטנה של המלה הטאולונית frosc (כלומר froscelin). אולי אפשר להניח שעברה מלה זו לאיטלקית של אותם הימים מלשון הלונגובארדים. מבטא "sc" כ"שין" מסתבר על־סמך המבטא האיטלקי.

המחבר כרוניקה ביזאנטית, שהיא הרחבה של דברי אב־הכנסייה הזה. מכאן ברור, שהחיבור, המספר את תולדות אלכסנדרוס ואת תולדות העולם עד אוגוסטוס, חובר על־ידי מתרגם אחד.

התרגום נעשה מיוונית. זאת כבר הצליח להוכיח ריגרי בהסתמכו רק על הנוסח המעובד שבספר יוסיפון. עתה, לאחר מציאת כתב־יד פארמה, אפשר להוסיף הוכחות לכך. והרי כמה מהן:

מצויות בו מלים יווניות מרובות, שהשאירן המתרגם במקורן: קיריאקין (Κυριακήν); בוקיפלוֹן (Βουκαίφαλον, במקום: Βουκέφαλον); אל ארץ קלאוקין (εἰς τὴν Χλοικὴν); χῶραν בשיר הביזאנטי על אלכסנדרוס כתוב: (Χλοακήν); איסטקטין (στακτήν); איטנא (ῥῥνα); מקרי (μακαροί); אל ארץ פרסיאקין (εἰς Πρασιακήν χῶραν); קנדבליס (Κανδαύλης); מקריבים "לזיאוס ולפוסידיוֹן"; עד נהר אטלנטא (εἰς τὸν Ἀτλαντα); וירא שם קינוקפלוס (εἶδομεν γὰρ Κυννοκεφάλους); אולוגוס (ὁ Ἀλόγος); רוקסנין (ῥοξάνην); קרכידונים (Καρχηδών, כלומר: קרתגו); אורונטין (Ὀρόντην); סיבסטין (Σεβάστην); וטינדרין (καὶ Τύνδαριν); ואלריאנוס איפטוס (Οὐαλεριανὸς ὕπατος). במקומות בהם לא קיצר המחבר את מקורו, תרגם אותו בנאמנות רבה. מסתבר אפילו, שעלו ידיעותיו ביוונית על בקיאותו בעברית. כשהוא עומד לתרגם את המלה δαίς (כלומר: לפיד), הוא כותב: "יִידָא, עץ שמן" (השווה משנה ראש־השנה ב, ג). את המלים και ἱχθύων πολλὰ γένη (הוא מתרגם: "לא תואיל מאומה"; οὐδὲν ὄνῃση מתרגם: "עטרה מן שמיר שווה רבים כיכרי כסף". לפעמים הוא טועה בפירוש המקור היווני, ובייחוד כשהכתוב אינו מובן לו בגלל ריחוק הזמן מן התקופה העתיקה: כשהמקור מדבר על חגיגות המסתורין היווניות (τελέσαι μυστήριον) הוא מתרגם: "סוד גדול היה לי". פעם טעה המתרגם, כשהסביר: "פוליאורקיטיס ופתרונו איש מלחמה" (סבר שכא כינוי המלך מ־πόλεμος). במקום אחד לא הבין את הלשון היוונית המסולסלת של מקורו (שהוא בעקיפים אבסביוס). במקור היה כתוב: Πτολεμαῖος ὁ φιλάδελφος... τὰς Ἰουδαίων (Chron. γράφει ἐκ τῆς Ἑβραίων φωνῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταβληθῆναι ἐσπούδασε (Pasch., 173a). והעברי מתרגם: "וזה הולִיך את ספרי היהודים בארץ אילדא וישימם באלכסנדריא".

ביחס לרומאן על אלכסנדרוס מלמדת ההשוואה עם המקור, שקיצר המתרגם את מקורו הרבה. יש פרקים שלמים במקור, שהמתרגם רק רומז לתוכנם. אולם במקום שהוא מתרגם, הוא עושה זאת באחריות ובדייקנות. קשה מאוד לבדוק מה היה יחסו של המתרגם אל הכרוניקה הביזאנטית המהווה את החלק השני של חיבורו, כיוון שלא נשתמרה כרוניקה זו בלשונה.

כבר עמדנו על כך, שתרגום הרומאן והכרוניקה בוודאי פרי עטו של מתרגם אחד הם. מתעוררת אפוא השאלה, אם היתה הכרוניקה כעין נספח לתולדות אלכסנדרוס גם בכתב-היד היווני, או שמא היו לפניו שני כתבי-יד: כתב-היד של הרומאן וכתב-היד של הכרוניקה. נראה שאין להכריע לכאן או לכאן. אם נניח שהיו בידי המתרגם שני כתבי-יד שונים, הרי דילג על התחלת הכרוניקה והתחיל בתרגום מן הקטעים המספרים על תולדות העולם לאחר מות אלכסנדרוס. על בעיות אלו נדון ביתר פירוט בפרקים הבאים.

[ג]

הרומאן היווני על אלכסנדרוס מקדון²⁴ הוא רומאן היסטורי שחובר על-ידי מחבר אלמוני בשביל הקהל הרחב. המחבר עיבד בטעם עממי מקורות שונים על חיי הגיבור הנערץ. בין מקורותיו היו אף כאלה שסיפקו לו חומר פאנטאסטי, והמחבר שינה אותם, כדי לגרום שעשוע לקורא העממי. הרומאן חובר לפי כל הנראה באלכסנדריה של מצרים בתקופה ההלניסטית או הרומית.

הרומאן נשתמר בכמה נוסחות. הנוסח הקדום, ממנו נבעו שאר הנוסחות. הוא נוסח α ²⁵. בלשונו המקורית נשתמר נוסח זה בכתב-יד יווני יחיד, הוא כ"י A (Parisinus Graecus) 1711. שנכתב במאה ה'א' ושהוא כולל בין שאר חיבורים גם את הרומאן. הוא כתוב באותיות קטנות ומכוערות על-ידי סופר גרוע. במקום שלא עלה בידי הסופר לפענח את הכתוב, העתיק מה שראה לפניו, וכך נוצרו קבוצות של אותיות שאין להן שום מובן. הסופר או מקורו קיצר את דברי הרומאן באופן שקשה לעמוד על הנוסח המקורי אפילו בעזרת התרגומים השונים. הנוסח העברי של הרומאן, שנשתמר ב"מעשה אלכסנדרוס", מסייע במקומות רבים לשחזר מה שהיה כתוב בנוסח היווני. כמו-כן מראה "מעשה אלכסנדרוס" שהנוסח שנשתמר בכ"י A משובש ומקוטע במידה רבה יותר מששערו החוקרים.

נוסח α תורגם ללאטינית בשנת 300 לסה"נ בקירוב על-ידי יוליוס ואלריוס²⁶. תרגומו מוסר בנאמנות רק את תוכן החיבור, כיוון שהמתרגם התכוון רק לתת לקוראיו סיפור מובן ופשוט. על כן תרגום לאטיני זה אינו יכול לשמש בסיס לשחזור המקור. לעומת זאת משמש התרגום הארמני של נוסח α , שנעשה, לפי דעת החוקרים, במאה החמישית לסה"נ, כלי-העזר הטוב ביותר לקביעת נוסח α של הרומאן, היות והארמני

24. הדיון הטוב ביותר על הרומאן הוא: A. Ausfeld, *Der griechische Alexanderroman*, לייפציג 1907.

25. יצא לאור על-ידי W. Kroll, *Historia Alexandri Magni*, ברלין 1926.

26. יצא לאור על-ידי B. Kübler, לייפציג 1888.

27. התרגום הארמני של הרומאן על אלכסנדרוס פורסם בוונציה בשנת 1842. הוא שוחזר ליוונית על-ידי R. Raabe, *Ἰστορία Ἀλεξάνδρου*, לייפציג 1896. הנוסח הארמני תורגם גם לגרמנית על-ידי

תרגם את מקורו תרגום מילולי ונאמן. בתרגום זה מצויות שתי אינטרפולאציות. החסרות גם בכ"י A וגם בתרגומו של יוליוס ואלריוס, ושתיהן נמצאות בנוסח השני של הרומאן. נוסח β ²⁸: הראשונה היא האגרת של אלכסנדרוס לאולימפיאס אמו ולאריסטו מורו (II, 23–41) והשנייה היא הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס במחנה פורוס מלך הודו (III, 3). אוספלד הניח, שהכניס המתרגם הארמני שני קטעים אלה לתוך תרגומו מתוך כתב־יד של נוסח β , אולם השערתו זו מתבטלת כיוון ששתי אינטרפולאציות אלו מצויות גם בתוך התרגום העברי שב"מעשה אלכסנדרוס", שאף הוא, כמו התרגום הארמני, תורגם מנוסח α של הרומאן היווני. האינטרפולאציות הללו כבר היו אפוא בתוך שני כתב־יד היווניים של נוסח α , מהם תורגמו הנוסחות הארמני והעברי של הרומאן. מסתבר אפוא, שהן הוכנסו לתוך שלב־התפתחות מאוחר יותר של נוסח α מזה המשתקף בכתב־יד A ומכתב־יד שממנו תרגם יוליוס ואלריוס, ושנוסח α עם שתי האינטרפולאציות היה גם בידי מחבר נוסח β של הרומאן היווני²⁹.

כעד נוסף לנוסח α של הרומאן מצטרף עתה התרגום העברי, המהווה את החלק הראשון של "מעשה אלכסנדרוס" בכ"י פארמה. עד עתה היה נוסח זה ידוע רק בצורה מעובדת ומשובשת מתוך הנוסחים השונים של ספר יוסיפון.

מנוסח α נבעו כל שאר הנוסחות של הרומאן: ממנו נוצר נוסח β שנשתמר בכמה כתב־יד יווניים³⁰, נוסח זה הוא תוצאת עיבוד סגנוני וענייני של כתב־יד של נוסח α , שעלה בטיבו על כ"י A³¹.

משני הנוסחים גם יחד — נוסח α ונוסח β — נבע נוסח δ . נוסח זה לא נשתמר בלשונו המקורית, אלא רק בשני תרגומים: התרגום הסורי והתרגום הלאטיני שנעשה מיוונית על־ידי הארכיפרסיטר ליאו בנאפולי בין השנים 951–969³². תרגום זה הוא הצינור העיקרי דרכו עבר הרומאן על אלכסנדרוס לספרות המערבית³³.

H. Vogelreuther. המתרגם הגרמני לא השלים את מלאכתו והתרגום נמצא בכתב־יד בספריית האוניברסיטה של שטראסבורג. היות ושני התרגומים המודרניים הללו לא היו בידי, נאלצתי להשתמש בחילופי־הנוסחות מתוך הנוסח הארמני, במידה שהם רשומים אצל אוספלד (עיין הערה 24) ואצל קרול (עיין הערה 25).

28. על נוסח זה של הרומאן עיין להלן.

29. השערה זו נחלשת אמנם על־ידי כך, שקיימת קרבה בין הנוסח היווני ממנו תרגם הארמני ובין זה שממנו הנוסח העברי. ייתכן אפוא שהתרגומים הארמני והעברי מהווים רק עדות אחת.

30. יצא לאור: Pseudo-Callisthenes, ed. Muelle, פאריס 1896. הוצאה יחידה זו של הטכסט אינה משביעה רצון בהחלט מבחינה מדעית.

31. מנוסח β נבע נוסח γ . בנוסח זה נשתמר טכסט יהודי מעניין על ייסוד אלכסנדריה ועל ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים, עיין Th. Pfister, Eine jüdische Gründungslegende Alexandriens, Sitzungsber. der Heidelberger Akademie, Bd. V, Abh. 11, 1914.

32. יצא לאור: Fr. Pfister, Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo, היידלברג.

33. תרגום זה זכה לפרסום רב תודות לעיבוד סגנוני וענייני שנעשה, לפי דעת החוקרים, במאה

להבנת הנוסח המקורי של הרומאן מסייעים לנו שני חיבורים נוספים: הראשון הוא שיר ביוזאנטי על אלכסנדרוס שחובר בין השנים 1200–1350 והוא מבוסס הן על נוסח β והן על נוסח α . ושני קטעים לאטיניים המספרים על תולדות אלכסנדרוס שנשתמרו בכ"י מן המאה העשירית במצ"א³⁴. נוסף על כך נשתמרה "איגרת אלכסנדרוס מקדון לאריסטו מורו"³⁵, שאמנם אינה מבוססת על הרומאן עצמו אלא על מקורותיו.

[ד]

הנוסח היווני של הרומאן שהיה בידי המתרגם העברי היה הקדום ביותר – נוסח α . כבר אמרנו בפרק הקודם, ששתי האינטרפולאציות, המשותפות לו ולתרגום הארמני לנוסח β , מראות, שמקורו היווני היה בשלב-התפתחות מאוחר יותר מאשר כ"י A ומקורו היווני של יוליוס ואלריוס.

נראה שקיימת קרבה משפחתית בין הנוסחות היווניים שמהם תורגמו התרגומים העברי והארמני: שני התרגומים מדלגים על סוף פרק 39 של הספר השני ועל המשפט הראשון של פרק 40. דבר זה בא, כנראה, על-ידי כך, שבכתב-היד היווניים, שעליהם התבססו שני המתרגמים, חסר היה קטע זה. המצטיק העתיק עד המלים $\epsilon\pi\iota\ \sigma\chi\omicron\lambda\omicron\nu\sigma\upsilon\varsigma\ \delta\epsilon\chi\acute{\alpha}\lambda\alpha\pi\tau\epsilon\upsilon\tau\epsilon$ והחסיר בטעות את הקטע הבא עד המלים $\sigma\chi\omicron\lambda\omicron\nu\sigma\upsilon\varsigma\ \tau\epsilon\tau\acute{\alpha}\lambda\omicron\nu\tau\alpha$. שגיאה משותפת זו לשני התרגומים מראה על קרבה מסוימת של שני כתב-היד עליהם התבססו המתרגמים. קרבה נוספת מתגלית בעובדה, שהתרגומים העברי והארמני כאחד מדלגים על פרק 41. סיום איגרת אלכסנדרוס. בעברי כתוב: "ויבנה שערים במקום ההוא ויסגור את מבוא המקום ויכתוב באבנים כל אשר ראה". ובתרגום הארמני: "עשיתי שערים וסגרתי את המבואות היטב וציווייתי לכתוב על הסלע את מה שראינו".

השמשותף אלו מעידות אפוא על קרבה בין התרגומים העברי והארמני ביחס לנוסח השומר באותם המקומות על צורה מקורית יותר. אולם יש לציין, שדווקא קטעים אלה חסרים בשאר העדים של נוסח α . ולכן אין להסיק מן העובדות הנ"ל מסקנות מרחיקות-לכת. אמנם קיימת במקומות מרובים הסכמה בין העברי והארמני, וזו מראה על קרבה בין כתב-היד היווניים שעליהם התבססו המתרגמים. אולם יש לחשוב, שמא נובעת קרבה

היא³⁶ (J¹). עיבוד זה שימש בסיס לעיבוד נוסף (J²) שנעשה, לפי דעת החוקרים, במאה הי"ב; אולם, לפי שהראינו למעלה, אינטרפולאציה ב שביסופון, שנעשתה על-פי נוסח זה, מוכיחה שחובר הנוסח כבר במאה הי"א. מנוסח J² נבע נוסח J³.

34. עיין קרול, עמ' X–XIV.

35. Epistula Alexandri Macedonis ad Aristotelem magistrum suum de itinere suo.

בגוף הרומאן נשתמרה תמצית קצרה מאיגרת זו (בנוסח α – III, 17; בנוסח β – III, 3), ואילו האיגרת גופה נשתמרה בשני תרגומים לאטיניים. את הראשון הוציא B. Kübler. כנספח להוצאתו של יוליוס ואלריוס (1888), ואת השני הוציא Fr. Ffister, Kleine Texte zum Alexanderroman.

היידלברג 1910.

זו ברוב המקרים מתוך כך, שבמקומות אלה שמרו העברי והארמני על הנוסח המקורי של הרומאן.

בניגוד לכך יש השמשות, המשותפות לתרגום העברי ולכתב־היד היווני A (כגון: III, 17, סעיפים 10, 13, 27; סוף פרק III, 27 של הרומאן). אפשר להניח, שכתב־היד היווני ממנו תורגם העברי היה כתב־יד מעורב, שהיה מבוסס מצד אחד על נוסח הקרוב לזה של התרגום הארמני ומצד שני על נוסח קרוב לכתב־יד A. על כך מעיד משפט אחד ב"מעשה אלכסנדרוס" (25, VII): "החיות... היו נשרפים פיותיהם וגופם". בנוסח כתב־יד A כתוב: τὰ σώματα, בתרגום הארמני ונוסח β כתוב: τὰ στόματα, ואילו במקורו של המתרגם העברי היו כתובות שתי המלים גם יחד.

הסתפקנו כאן בהערות מעטות. עד שלא ייחקרו כל נוסחות הרומאן חקירה מעמיקה וממצית לא נוכל אפילו לדעת, אם יעלה בידינו לקבוע בדיוק את מקומן של המהדורות השונות של נוסח α בתוך המסורת שלו. חשוב להעמיד את הנוסח העברי לרשות החוקרים, ויש לקוות שיתרום נוסח זה תרומה ניכרת לפתרון הבעיות הללו.

חשיבות רבה נודעת לטכסט העברי מפני שהוא מוכיח שהנוסח היווני, שנשתמר בכתב־יד A, נתקצר על־ידי הסופר במידה העולה בהרבה על השערות החוקרים. החוקרים לא יכלו לעמוד על מצב זה, כי בדרך כלל השוו לנוסח A רק את התרגום הארמני ולפעמים גם את נוסח β. ברוב המקרים מסכים העברי עם נוסחות אלה נגד כתב־יד A, ומכאן אפשר להסיק, שבמקומות אלה כתב־יד A משובש או מקוצר.

כדוגמה לתרומתו האפשרית של הנוסח העברי לנוסח הרומאן היווני אביא כאן את איגרת חכמי הודו לאלכסנדרוס:

ויהי כאשר שמעו יושבי המקום, וישלחו אליו חכמים עם ספרים* לאמר: אם תבוא להילחם בנו, לא תועיל מאומה, כי אין לנו מאומה, שתבנו** — ואם תחפוץ ליהנות ממה שיש לנו, לא בחיל ולא בכח תבוא, כי אם בדברים רכים ובלשון רכה בא אלינו ותבין מי אנחנו***, כי לך נאה מלחמה ולנו נאה חכמה.

* β Val., Sr. Leo Arm.: τοὺς ἀρίστους φιλοσόφους ἐπεμψαν πρὸς αὐτὸν μετὰ γραμμάτων; A: οἱ δὲ γράφουσιν αὐτῷ ἐπιστολήν.

** B: οὐδὲ γὰρ ἔχεις τι παρ' ἡμῶν βαστάσαι; A: τί γὰρ παρ' ἡμῶν βαστάσαι οὐκ ἔχεις.

*** Arm.: ἀλλ' ἐλθὲ πρὸς ἡμᾶς διὰ φιλίας. τάχα μαθήσῃ, τίνες ἐσμεν. הושמש ב־A.

ודוגמה נוספת, שתראה את מקומו של הנוסח העברי בין נוסחות הרומאן:

ויראו הפרסיים, כי גמס הנהר ונוצל אלכסנדרוס, ולא יכלו לעבור את הנהר, כי אין אדם יכול לעבור את הנהר ההוא לא באנייה ולא בכל ערמה עד אשר יקפא מפני הקרח, כי מן ההרים הוא ניגר. וילך אלכסנדרוס רגלי עד מקום מעט וימצא את הסגן שלו אשר הגיח שם עם שני סוסים מעבר לנהר, וירכב וילך עד מחנהו.

והנה הטכסט היווני עם נוסחותיו (במידה שהן נוגעות לענייננו):

οἱ δὲ Πέρσαι παρ' αὐτὸν τὸν Στράγγαν πόταμον ἐλθόντες ἔγνωσαν αὐτὸν διαπεράσαντα καὶ μηδὲν δυνάμενοι (β: διαπεράσαι) ἀπέστηκαν τῶν τόπων. (Val.: quippe cum Persae non modo adnatatus huius modi audere non soleant, sed ne navigabile quidem ob nimiam vehementiam flumen hoc habeat). ὁ γὰρ πόταμος οὗτος ἄπλευστός (B, Arm.: ἀπέρατος) ἐστὶ πᾶσιν <β: ἀνθρώποις> ὁ δὲ Ἀλέξανδρος... ὀλίγον πῆξευσας εὗρεν Εὐμηλον <β, Arm.: καθεζόμενον μεθ' ὃν κατέλιπε πώλων>... <β: Ἐλθὼν δὲ εἰς τὴν παρεμβολὴν τῶν στρατευμάτων>...

מתוך השוואת הנוסחות בדוגמה השנייה רואים אנו, שהנוסח שהיה בידי המתרגם העברי דומה במקום אחד לזה של יוליוס ואלריוס. שתי הדוגמות מלמדות אותנו (כפי שאפשר לראות גם מכל הנוסח העברי), שהטכסט היווני שהיה בידי מתאים לנוסח הארמני ולנוסח β במקומות רבים שבהם הם רחבים מכתב־יד A היווני; טכסט יוני זה הוא אפוא רחב מכתב־יד A. מכאן אפשר לשער, או שנוסח הרומאן שתורגם לעברית הוא צד לשלב־ביניים מורחב של הרומאן, שהיה לפני המתרגם הארמני וגם לפני מחבר נוסח β, או שכתב־יד A של הרומאן הוא העתק מרושל ומקוצר יותר מששעירנו, ומה שנראה לנו כהרחבות בשלושת הנוסחים אינן אלא השמטות המעתיק. קשה להכריע בעניין, אך האפשרות השנייה מתקבלת יותר על הדעת³⁶.

[ה]

כבר עמדנו על כך, שהכרוניקה הביזאנטית, שצורפה ל"מעשה אלכסנדרוס" העברי, היא חלק אורגאני של חיבור זה. כמו החלק הראשון — הרומאן על אלכסנדרוס — תורגמה גם הכרוניקה מיוונית לעברית והמעבר מסיפורי אלכסנדרוס לכרוניקה הוא בלתי־מורגש. מכאן אנו למדים, שאת הכרוניקה תרגם מיוונית אותו מחבר עברי, שתרגם את החלק הראשון. נשאלת השאלה, אם מצא המתרגם את הכרוניקה מצורפת לרומאן בכתב־היד שממנו תרגם או שמה מצאה במקום אחר וצירף אותה אל הרומאן. אפשר מאוד, שכבר בכתב־היד היתה הכרוניקה מעין נספח לרומאן. מכל מקום ברור, שאין הכרח להניח שהתחיל החיבור הביזאנטי בימי אלכסנדרוס דווקא. אפשר לשער, שאף הכרוניקה שלפנינו התחילה מבריאת העולם, או — בעקבות הכרוניקה של אבסביוס, שהיא מבוססת עליה — מאברהם אבינו. התחלה זו הושמטה על־ידי הסופר היווני, שצירף אותה לרומאן, או על־ידי המתרגם העברי, אם מצא אותה במקום אחר.

לעומת זה נראה, שהכרוניקה בנוסחה היווני נסתיימה באותו מקום שבו היא מסתיימת

36. אף־על־פי שלהנחה הראשונה מסייעת העובדה (שכבר הזכרנוה), שאיגרת אלכסנדרוס לאולימ־פיאס ולאריסטו והסיפור על ביקור אלכסנדרוס במחנה פורוס, שלא השתייכו, כנראה, לטכסט המקורי של הרומאן, נמצאים גם בארמני, גם בעברי וגם בנוסח β.

ביוסיפון. כלומר: בימי אוגוסטוס קיסר. אמנם חסרות בכתב־יד פארמה השורות האחרונות של הכרוניקה. אולם אין להניח שבתוך הלאקונה אבד יותר ממה שנמצא במקום המקביל ביוסיפון. ראינו, שאינטרפולאציה א, שהוכנסה ליוסיפון במקום שמסופר בו על אלכסנדרוס, המשיכה בסיפור עד תקופת אוגוסטוס, והאינטרפולאטור היה צריך להוסיף כמה מלים כדי לחזור לתקופת אלכסנדרוס. אמנם אפשר להניח, שהפסיק האינטרפולאטור את מקורו העברי במקום בו נסתיים עניינו בשביל יוסיפון, אך כנגד זה אפשר לטעון, שבמקרה זה לא היה האינטרפולאטור צריך להפסיק את העתקת מקורו בימי אוגוסטוס דווקא, ויכול היה להמשיך עד תקופת נירון או אספסיינוס וטיטוס בנו. מכאן ברור, שנסתיימה אף הכרוניקה עצמה באמצע ימי שלטונו של אוגוסטוס.

הידיעה האחרונה בכרוניקה זו — לפני סיכום קצר על אוגוסטוס ועל הורדוס — מספרת על ייסוד קולוניה בטאורומיניון ובטינדריס שבסיקיליה. ידיעה זו מתייחסת לאולימפיאדה ה־192, כלומר לשנים 12–9 לפסה"ג. שמא מותר לשער מכאן, שנסתיימה הכרוניקה הביזאנטית בהזכרת לידתו של ישו, שהמחבר העברי לא תרגמה.

הכרוניקה, שנשתמרה לנו במקרה בלבד עברי, מבוססת, כרוב הכרוניקות מסוג זה, על זו של אב־הכנסייה אבסביוס³⁷. גם כאן שימשו דברי אבסביוס מעין בסיס כרונולוגי לידיעות ממקורות אחרים. כבר הבאנו דוגמה אחת לתלותה של הכרוניקה בדברי אבסביוס וכאן נביא דוגמות נוספות³⁸, שתבררנה לנו גם את שיטת עבודתו של הכרוניסטן הביזאנטי:

וכ"ו שנים לאולימפידוס הכניעו רומיים את קלבריא ויאחזו את עיר מיסיני, וזה הוא גלות רביעי שלמיסיני. ובשנה ההיא קם איארון השר שבסיקיליאה ויאחזו את סרקוסה. ובעת ההיא עשה אליריאנוס איפטוס להיות סקיליאה תחת יד רומיים. ובימים ההם היה אראטוס החכם ואז נעשו «פיינומינא». ואז מנעו זוזי כסף מתחילה ברומי. ובקכ"ט לאולימפידוס נלחמו רומיים בסרקוסה וקרכידונין באו על רומיים בסיקיליאה. וימלוך איפטולומיאוס הנקרא איבירגיטיס במצרים כ"ו שנים. ואז בנה המלך ניקודימון את עיר ביטינין לכתחילה ויקרא את שמה ניקומידיאה. ואז נלחמו רומיים בסרקוסה וינצחו את עיר קרכידוני וישבו מאה ערים.

ואלו המקורות לקטע זה:

Hier.: CXXVI Olymp. Romani Calabriam Messenamque tenuerunt.

Sync. 275c: 'Ev 'Pwμn̄ πρw̄τον ἀργυροῦν ἐκόπη νόμισμα. 'Ρωμαῖοι Καλαβρίαν

ἔλαβον καὶ ὑπέταξαν καὶ Μεσσήνην. Ἄρατος ποιητῆς ἐγνωρίζετο, ὃς ἔγ-

37. לאותה אולימפיאדה קובע אבסביוס — מקור הכרוניקה — את ייסוד קיסריה, הנזכרת בסיום הכרוניקה.

38. הכרוניקה של אבסביוס לא נשתמרה בלשונה, ואנו מכירים אותה ביחוד מתרגומו הלאטיני של היירונימוס ומכרוניקות ביזאנטיות אחרות.

39. הזכחות אחדות הובאו כבר על־ידי פוגלשטיין־ריגר. עבודתנו אישרה את הנחותיהם, שהכרו־ניקה תורגמה מיוונית לעברית.

ραψε τὰ Φαινόμενα.. (275d) Κατὰ τούτους τοὺς χρόνους Ἰερων τυράννος Σικελίας κρατεῖ Συρακουσῶν καὶ κατὰ Ῥωμαίων Καρχηδονίοις συμμαχεῖ... δευτερος μετὰ Ἀπίωνα Οὐαλέριος ὑπατεύων πάσης ἐξελάσας Σικελίας Καρχηδονίους τὰς τε ἐν αὐτῇ πόλεις ὑπὸ Ῥωμαίους δοιεῖται, πλὴν Συρακουσῶν πόλεως, ἣν εἶχε Ἰερων σὺν τοῖς Ἀφροῖς πεύτερον ἡττηθεῖς.

Hier.: Olymp. CXXIII Romani Syracusas capiunt. Nicomedes urbem amp-lians Nicomediam occupavit.

Sync: 275d. Νικομηδείαν ἐν ὀνόματι αὐτοῦ ἔκτισε Νικομήδης βασιλεὺς Βιθυνῶν.

Chron. Pasch. 174d: Αἰγύπτου γ' Πτολεμαῖος Εὐεργέτης... ..ἔτη κς.

Sync. 275d. Ῥωμαῖοι Καρχηδονίους ναυμαχίᾳ νικήσαντες ἑκατὸν πόλεις τῆς Λυβίας ἔλαβον.

הכרוניקה ממשיכה ומספרת לפי אבסביוס ש"אז הניח אנטיגונוס את בני אתיניס חפשים" ומוסיפה שהוא בנה "את עיר קלמגנוס אשר בנהר אורונטין". ידיעה זו אינה מתייחסת, כמובן, לאנטיגונוס גונאטאס, אלא למונופתאלמוס. הוא ייסד, כידוע, את העיר אנטיגוניה שעל נהר אורונטס. נשאלת אפוא השאלה: האם השם "קלמגנוס" הוא השם הקדום של המקום או שמא מדובר כאן על ייסוד עיר אחרת.

בהמשך הכרוניקה נמסרות בעיקר ידיעות על דרום-איטליה, ושמה אפשר לשער מכאן, שהיה מחברה של הכרוניקה היוונית ממקומות אלה. המחבר ממשיך בסיפור תולדות העולם ומדבר על מלחמות במזרח. בפרק זה הסתמך מחבר הכרוניקה על מקורות מצוינים, שאת הידיעות ששאב מהם הוסיף אל מה שלמד מדברי אבסביוס. כבר הידיעה הראשונה עשויה לעורר עניין: "ואז לקח דיגרניס מלך ארמיניאקין את בת מתרידטוס לו לאשה, ויוצא צבא גדול וחיל כבד וינצח את אנטיוכוס הגדול מלך ארם ויעבירוהו מן מלכותו ויכנע כל הארץ עד ארץ פלישתים". שמה של בת מתרידאטס — כפי שאנו למדים מדברי יוסטינוס (38.3,1) — היה קליאופטרה. המלים "עד ארץ פלישתים" מלמדות שבנוסח היווני של הכרוניקה היה כתוב, שהכניע טיגראנס מלך ארמניה את הארץ *μέχρι τῆς Παλαιστίνης*. רק בדבר אחד טעה המחבר הביזנטי ובלבל את דברי מקורו: אנטיוכוס, שמדובר בו כאן, לא היה אנטיוכוס השלישי הגדול, אלא אנטיוכוס העשירי החסיד. לאחר הידיעה הבלתי-מדויקת ש"בשנה ההיא התחילו ארמיני לתת מס לרומיים" ממשיך המחבר ומספר: "ובקצ'ו לאולימפיאדוס נבנתה עיר פומפיא על יד פומפיוס". "פומפיא" היא העיר סולוי שבקיליקיה, שנקראה, לאחר חידושה על-ידי פומפיוס, בשם פומפיופוליס. זה אירע אחר מלחמתו של פומפיוס בשודדי-הים בשנת 67 או 66 לפסה"נ, כלומר: באולימפיאדה ה-176. מחברנו טעה אפוא, כשרשם את מספר האולימפיאדה כ-177. גם הידיעה הבאה מבוססת כנראה על אותו מקור אלמוני של הכרוניסטן הביזנטי: "ובשנה ההיא העבירו רומיים את אלבניא ואביריאה וקולוסוס ובני ערב תחתיהם". אצל אבסביוס היה רק כתוב (כפי

שאנו למדים מתרגומו של היירונימוס), שבאולימפיאדה ה-177 הכניע פומפיוס את כל היבריאה⁴⁰. נראה שעל ידיעה זו ביסס הכרוניסטן הביזאנטי מה שמצא במקורו השני. אולי היו דברי מקור זה קרובים לדברי מקורו של אוטרופיוס. המספר ש"פומפיוס פתח במלחמה גם עם אנשי אלבניה... ניצח גם את ארשאקס מלך היבריאה... נתן את ארמניה הקטנה לדיאטרוס... ועשה את אריסטארכוס מלך על אנשי קולכיס. זמן קצר אחר-כך ניצח גם את היטורים ואת הערבים"⁴¹. בכרוניקה שלנו נזכר השם "קולוסיס". אולי הכוונה לקולוסאי שבפריגיה או שמא יש לתקן ולגרוס "קולכיס" — מה שיתאים לידיעה שנשתמרה בחיבורו של אוטרופיוס.

אחרי שלמדנו על מלחמותיו של פומפיוס במזרח מספר לנו הכרוניסטן על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס, וכנראה מתבסס הוא מצד אחד על דברי אבסביוס ומצד שני על מקור אחר, שאפשר הוא זהה לזה שעליו הסתמך בספרו על המאורעות במזרח בימי פומפיוס. ואלה דברי הכרוניקה הביזאנטית על כיבוש ירושלים: "וילכדו רומיים את ירושלים על יד פומפיוס מלכם בלא מלחמה, כי חמל על היהודים ויקח את המלך אריסטובולוס לבדו שבו, על אשר מרד ברומיים, כי היה בוטח במיתרידטוס לאחר מות אביו, ועל זה שבתה מלכות אריסטובולוס, וזה גלות ירושלים הרביעית"⁴².

דברי הכרוניסטן הביזאנטי, שנשתמרו כאן בתרגום עברי, מבוססים על דברי הכרוניקה של אבסביוס, בה נאמר: "מלחמת אריסטובולוס והירקנוס, בני אלכסנדרה, על אודות המלכות, נתנה הזדמנות לרומיים שפילשו לתוך ארץ יהודה. כשבא פומפיוס, כבש את העיר, פתח את ההיכל ונכנס עד לקודש הקודשים. הוא לקח עמו את אריסטובולוס בנחשתיים"⁴³. אם השתמש מחבר הכרוניקה בדברי אבסביוס, לקח מהם רק את המסגרת החיצונית ועליה הוסיף דברי מקור אחר, שהוא כנראה אותו מקור בו השתמש בתארו את המאורעות במזרח בתקופת פומפיוס. מקור זה כלל ידיעות מעניינות, והיה כתוב מנקודת-ראותם של הרומיים. מגמה רומית זו מתבלטת בייחוד בנוסחתו על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס. יוספוס מספר לנו, שנפלה ירושלים בלי שפיכות-דמים, היות וחסדי הורקנוס פתחו לפני פומפיוס את שערי העיר; ואילו הכרוניקה שלנו מספרת, שלכד פומפיוס את העיר "בלא

40. CLXXVII Olymp. Pompeius universam Hiberiam subiugavit.

41. Eutropius VI, 14: Pompeius mox etiam Albanis bellum intulit. Hiberiae quoque Artacem vicit... Armeniam minorem Deiotaro... donavit... Aristarchum... Colchis regem imposuit. Mox Ituraeos et Arabas vicit.

42. מלת "גלות" היא, כנראה, תרגום מלת ἄλωσις (כיבוש). הוא קורא "גלות" לא רק לגזירות אנטיוכוס בירושלים, אלא גם מספר, שהרומיים "אחזו את עיר מסיני וזה הוא גלות רביעי שלמיסיני".

43. Hier: CLXXVIII Olymp. Aristobulus et Hyrcanus, filii Alexandrae contra sede imperio dimicantes, occasionem praeuere Romanis, ut Iudaeam invaderent. Itaque Pompeius Romam veniens capta urbe et templo reserato usque ad sancta sanctorum accedit, Aristobulum vinctum secum abducit.

מלחמה כי חמל על היהודים⁴⁴, והיא אף מוסיפה, שפימפיוס "לקח את המלך אריסטובולוס לבדו" שבוי⁴⁵. כידוע, הדגישו ההיסטוריונים היווניים של תקופת פומפיוס, שחס פומפיוס על בית-המקדש "מראה"⁴⁶. ברור, שהיו פומפיוס או סופרים רומיים מסוימים מעוניינים לתאר את כיבוש העיר בלי שפיכות דמים כתוצאה ממתינותו של הכובש. באשר להתנהגותו של פומפיוס ביחס לאריסטובולוס, שהיה מלך עצמאי, ברור אפילו מתוך דברי יוספוס, שהיה אריסטובולוס מוכן למסור את ירושלים לרומיים ואנשי העיר הם שסגרו את השערים. פומפיוס שם את המלך בנחשתיים ולסוף הגלה אותו לרומי. התנהגות זו של מצביא הרומיים היא בלתי-רגילה. הכרוניקה שלנו מוסיפה סיבה להתנהגות זו⁴⁷: פומפיוס שבה את אריסטובולוס "על אשר מרד ברומיים כי היה בוטח במיתרידטוס לאחר מות אביו". ידיעה זו, אף-על-פי שנשתמרה במקרה רק בנוסח שביזיספון, מעוררת אמון, שהרי ראינו שגם שאר הידיעות של הכרוניקה מהימנות. אנו למדים אפוא, שפומפיוס, או היסטוריונים שתיארו את מעשיו, הצדיק את התנהגותו כלפי אריסטובולוס בקשריו של המלך עם מיתרידאטס מלך פונטוס. אם מקבלים אנו, שהיתה זו האשמתו של פומפיוס את אריסטובולוס, מובן משום מה לא הביאה יוספוס, שהרי פירושה האשמת אחד ממלכי יהודה בקשרים עם המזרח, העוין למלכות רומי. על מקרה זה יכול היה יוספוס לעבור בשתיקה, שלא כבמקרה הקשר בין אנטיגונוס, בנו של אריסטובולוס, עם פאקורוס מלך הפרתים, שהיה עובדה היסטורית ולא חשד או מזימה שלא בוצעה בלבד.

האם היה ממש בחשדו של פומפיוס, כפי שנרשם על-ידי הכרוניסטן הביזנטי? אמנם, ידיעה זו לא נשתמרה בשום מקור היסטורי אחר, ולא עוד אלא שנשתמרה רק בניסוח של האינטרפולאטור ולא בטקסט של כתב-יד פארמה, וכבר הראינו, שהאינטרפולאטור עיבד את הספר שלפניו ואף שיבשו במקומות רבים. מהי התקופה בה יכול היה אריסטובולוס לקשור קשר עם מיתרידאטס? ידוע שלא החמיץ מלך פונטוס שום הזדמנות לקשור קשר נגד הרומיים. לקשירת קשר בינו ובין אריסטובולוס באות בחשבון שתי תקופות בעיקר: (א) שנות 74–75, כשהתקשר מיתרידאטס, בין השאר, אפילו עם סרטוריוס. אם נניח, שהכרוניקה רומית לשנים ההן, נוכל לקבל את הנוסח כפשוטו, אולם קשה יהיה להסביר למה קשר אריסטובולוס קשר עם מיתרידאטס כבר בשנים ההן; (ב) שנת 68 לפסה"נ,

44. מעניין לציין, שנוסח מקורי זה נשתמר רק בכתב-יד פארמה. האינטרפולאטור, שהכניס את הכרוניקה ליוסיפון, לא יכול היה לראות בפומפיוס אלא את צורר היהודים, ולכן שינה את הנוסח וכתב, שלכד פומפיוס את ירושלים "בלא חמלה כי לא חמל על היהודים". ברור, שגם כאן שמר כתב-יד פארמה על הנוסח המקורי, שהרי ידוע, שלקח פומפיוס את ירושלים "בלא מלחמה".

45. אין סתירה חשובה בין ניסוח זה לבין העובדה שלקח עמו פומפיוס גם את משפחת אריסטובולוס.

46. יוחנן לוי, היהודים לאור הספרות הרומית, עמ' 113, הערה 32.

47. אמנם נכון, שהמלים מן "לבדו" עד "אריסטובולוס" חסרות בכתב-יד פארמה ונשתמרו רק ביוסיפון, אך אין ספק, שדילג המעתיק על המלים בגלל homoioteleuton.

לפני המלחמה המכרעת בין פומפיוס למיתרידאטס, כשחיפש המלך ומצא לו בעלי־ברית וביניהם את פראטס מלך הפרתים. אולם, אם נרצה לקיים תאריך זה, עלינו לשנות את נוסח הידיעה, כפי שנשתמרה ביוסיפון, ולגרוס במקום "אחר מות אביו" את המלים "אחר מות אמו". נראה לנו, שהחלפת האם באב מתקבלת מאוד על הדעת, כיוון שייתכן שלא ידע הסופר, שלפני אריסטובולוס מלכה אמו ולא אביו, כנהוג אצל המלכים⁴⁸. אפשרות זו מתקבלת יותר על הדעת, אף־על־פי שיש צורך לתקן את הנוסח כדי להגיע לתאריך. הרי אריסטובולוס התחיל אחר מות אמו במלחמתו בהורקנוס אחיו, וכדי להבטיח לעצמו תמיכה בשאיפותיו ייתכן שבא במשא־ומתן עם מיתרידאטס, שאף הוא חיפש אז בעלי ברית למלחמתו ברומיים. אף שקשה ללמוד מידיעה קצרה זו בכרוניקה עובדות בטוחות, ראוי להתחשב בה ולהוסיף אותה לידיעות המעטות שנשתמרו לנו על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס.

לאחר סיפורה הכרוניקה מצעים שונים שיש להם הקבלות הן באבסביוס והן בכרו־ניסטים ביזאנטיים שונים, מגיעה היא למלחמתם של אנטוניוס ואוגוסטוס: "ויעשו מלחמה ביניהם אוגוסטוס קיסר וזה אנטוניוס על אשר קצף על אחותו, ויהרוג אוגוסטוס קיסר את אנטוניוס וקליאופטרה ואת גאיוס וקיסרוס בניה". המלים האחרונות נוצרו על־ידי תרגום מוטעה ומשובש ויש להניח, שבכרוניקה הביזאנטית היה כתוב שאוגוסטוס הרג את Γαίος Καίσαρος υἱος, כלומר: את בנו של קיסר מקליאופטרה ושמו גאיוס, ידיעה נכונה זו

48. ההחלפה יכולה להיות פרי עטו של הכרוניסטן הביזאנטי, ששינה את מקורו, או של המתרגם העברי, מחברו של "מעשה אלכסנדרוס", או של האינטרפולאטור, שהכניס את "מעשה אלכסנדרוס" לתוך ספר יוסיפון. האפשרות האחרונה נראית לנו רחוקה, היות והאינטרפולאטור ידע מתוך ספר יוסיפון, שלפני אריסטובולוס השני מלכה אלכסנדרה אמו.

49. הנחתנו, שבא אריסטובולוס בקשרים עם מיתרידאטס, תסתבר יותר, אם נקבל את דברי יוספוס על תאריך התחלת המלחמה בין אריסטובולוס ובין הורקנוס — 69 לפסה"נ. היות ומלחמה זו פרצה מיד לאחר מות אלכסנדרה, הרי שנה זו היא — אם נקבל את התאריך שביוספוס — גם שנת מות המלכה. תאריך זה נמצא אמנם בסתירה עם רשימת תקופות מלכותם של שליטי בית חשמונאי, שאף היא נמצאת ביוספוס. במהדורות הראשונה והשנייה של ספרו רצה שירר לתרץ את הקושיה בכך, שחישב את חלקי שנות המלכות כשנים שלמות, אולם במהדורה השלישית דחה הנחה זו באמר, שאופן חישוב כזה אינו נהוג אצל ההיסטוריונים והכרונוגרפים העתיקים. שירר לא זכר, שחישב חלקי השנים כשנים שלמות רגיל במסורת הכרונוגרפית הישראלית הפנימית ואפשר להניח, שמצא יוספוס את רשימת שנות המלוכה של בני חשמונאי במקור עברי או ארמי. שירר דחה אפוא את הנחתו הראשונה וקיבל את דעתו של Niese, שיש לדחות את התאריך המפורש של פריצת מלחמת־האחים ולקבל את רשימת שנות מלכותם של בני חשמונאי כמציאותית (שירר, א, עמ' 256—258). לפי דעה זו של ניוה, הנמצאת אצל שירר, מתה אלכסנדרה בשנת 67 לפסה"נ. עלינו להודות, כי לשיטה השנייה מעלות משלה, אך קשה להכריע לטובתה נגד התאריך המפורש אצל יוספוס. אחרי דברי שירר נשתתק הוויכוח של החוקרים על הכרונולוגיה של החשמונאים. הם חוזרים, בדרך כלל, על דברי שירר, בלי לציין כלל את קיום הבעיה!

אינה נמצאת באבסביוס, והמחבר של הכרוניקה הביזנטית הוסיף אותה ממקור אחר. גם בתרגום המשפט הבא טעה המתרגם: "וישם זה אוגוסטוס במצרים אז קורניליאוס וגלוס שלח ברומי". המתרגם יצר שני שמות משמו של איש אחד. האיש הוא קורנליוס גאלוס, המשורר המפורסם וידידו של וירגיליוס, שהיה נציבה הראשון של מצרים ואיבד את עצמו לדעת לאחר שנדון לגלות על-ידי אוגוסטוס. הידיעה, שאוגוסטוס שלח את גאלוס לרומי מתפרשת אולי בכך, שבמקור הכרוניקה היה מסופר שנקרא קורנליוס גאלוס לרומי ליתן דין-וחשבון על כהונתו. לידיעה, שכשלעצמה היא מתקבלת על הדעת, לא מצאתי אסמכתה במקור אחר. כן לא מצאתי אישור לידיעה שבאה בכרוניקה שלנו לאחר הדברים על קורנליוס גאלוס: "...ואז נעשה מלחמת קריטים היא האי". אולי משתקף כאן אחד ממסעי הרומיים נגד שודדי-הים של קריטה, ושם בא כאן שיבוש של הידיעה על הפיכת קריטה לפרובינקיה רומית, שחלה באותם הימים.

אחרי כמה ידיעות, המבוססות על דברי אבסביוס, באה בכרוניקה שלנו הידיעה שהיא לנו חידוש: "ובקצ'ב לאולימפידוס בנה טיביריאוס שר צבא רומי את עיר טברומיני וטינדרין". במקור היה כנראה כתוב בערך: Τῇ δὲ ὁσβ' ὀλυμπιάδι Τιβέριος ὁ τῶν Ρωμαίων στρατηγὸς Ταυρομένιον καὶ Τύνδαριν ὑποδόμησεν. הידיעה, שנשמרה לנו כאן במקרה, היא ידיעה על ייסוד Colonia Augusta בשתי ערי סיקיליה: טאורומיניון וטינדריס. ידיעה זו אינה שאובה מאבסביוס, אלא ממקור אחר של מחבר הכרוניקה. בידיעה עצמה יש חידוש גמור, שכן עד עתה היה ידוע רק כי טאורומיניון (היא טאורמינה של היום) וטינדריס, שתי ערי סיקיליה, היו בימי אוגוסטוס ל-Colonia Augusta⁵⁰. בעניין טאורומיניון שיער מומסן, שנוסדה הקולוניה בשנת 21 לפסה"נ, ועל טינדריס⁵¹ ידענו זאת בלבד, שפליניוס מזכיר אותה במקום אחד כ-Tyndaris colonia ושבתוכבות-הקדשה שנמצאו במקום כתוב: col[onia] Aug[usta] Tyndarit[anorum]. אולם עכשיו מתבררת לנו, מדברי הכרוניקה, האולימפיאדה שבה נוסדו שתי הקולוניות — האולימפיאדה ה-12, כלומר: 9—12 לפסה"נ. כן למדים אנו שנוסדו שתי הקולוניות במפעל אחד, על-ידי טיביריוס שר-צבא רומי. נראה לנו, שאין לפקפק בנכונות דברי הכרוניקה; הרי בשנת 13 לפסה"נ היה טיביריוס קונסול לראשונה ובשנות האולימפיאדה הנ"ל נלחם מלחמות שונות. מתקבל אפוא על הדעת, שיוזם טיביריוס את ייסוד שתי הקולוניות בסיקיליה לשם יישוב חייליו המשוחררים ממלחמות דאלמאטיה ופאנוניה.

50. עיין RE, ערכי 'Tauromenion, Tyndaris'.

51. ייתכן שהחפירות, הנעשות עתה בטינדריס, תפצנה אור חדש על תקופת ייסוד הקולוניה. מן החפירות שנעשו בשנת 1950/1 חשוב לענייננו שנמצאה בסיקליקה ובה ראש ענקי עשוי שיש של אוגוסטוס קיסר. עיין American Journal of Archaeology, A. W. van Buren, נו, 1952, עמ' 131; נז, 1953, עמ' 217.